

Meddelanden om luthersk ortodoxi, synkretism och pietism i Estland under det svenska väldets tid.

Redan 1561, då Estland underkastade sig Sveriges rike, tillhörde så godt som hela dess befolkning den lutherska kyrkan. Till denna forforo också innevånarne att höra under den tid, som det svenska väldet varade. Andra religionssamfund räknade icke många medlemmar. Calvinister i större antal omnämnas endast någon gång bland legotrupper, som voro förlagda i landskapet. Af den romerska katolicismen funnos under det svenska väldets första dagar några öfverlevor ännu kvar, såsom domkapiteln i Reval och Hapsal samt

det präktiga, ett stycke utom Reval belägna Birgittieklostret, hvilket dock redan öfvergifvits af munkarne. Dessa inrättningar gingo emellertid sin undergång snart till mötes. Det katolska domkapitlet i Reval sprängdes förmodligen 1561 och det i Hapsal 1563. Angående klostret meddelade Erik XIV år 1561 sin befälhafvare Klas Kristersson (Horn), att han ville hålla detsamma vid makt, om systrarna afstode från sina papistiska ceremonier och den falska gudstjänst, som de dittills hade brukat. Under denna förutsättning skulle de få lof att mottaga såväl barn till undervisning som älderstigna kvinnor, hvilka önskade gifva sig till dem¹. Antagligen hafva de gått in på konungens villkor, ty stiftelsen fortfor att ega bestånd. Efter några års förlopp drabbades den likväl af ett i högsta måtto tragiskt öde, i det att ryska horder år 1575 öfverföllu klostret, dödade nunnorna eller bortförde dem i fångenskap samt skadade byggnaderna. Hvad som var öfrigt, förstördes af ryssarne, då dessa tvenne år senare belägrade Reval². Äfven de grekiska katolikerna, hvilka i Ingermanland voro så talrika och vållade så mycket bekymmer, voro i Estland svagt representerade. Utom i Reval, där ryssarne egde en föga begagnad kyrka, förekommo de blott i provinsens östligaste del. Så omtalas i Jewe pastorat några byar, hvilkas befolkning i slutet af 1600-talet åt sig uppförde ett grekiskt kapell och betjänades af en på ryskt område boende pop.

Om den stora massan af de estniska bönderna gäller det visserligen, att deras känslor för den lutherska religionen voro skäligen ljumma, men de högre stånden hyste däremot en varm tillgifvenhet för densamma. Säkerligen gillade ock inom sistnämnda klasser de flesta, att provinsens kyrka mer och mer anslöt sig till den strängt ortodoxa åskådning, som under 1600-talet rädde i Sverige. Ännu 1561 tyckes icke någon bestämd trosbekännelse varit antagen, ty i Erik XIV:s stadfästelse af samma år på de adliga privilegierna är det icke tal

om någon sådan, utan stadgas det blott, att alla i Herrien, Wierland och Jerwan, som Sveriges krona underdåniga voro, skulle bibehållas vid »evangelii hälsosamma lära»³. Ehuru det icke kan betvivlas, att den Augsburgiska bekännelsen åtnjöt ett stort anseende i landet, härskade således i läran en viss obestämdhet liksom samtidigt i Sverige, och denna brist blef icke hastigt afhjälpt. När Johan Robert von Geldern 1569 förordnades till biskop af Johan III, fick han sig väl ålagdt att tillse, det Guds ord förkunnades i öfverensstämmelse med bemälda skrift,⁴ hvadan alltså konungens mening då var, att densamma skulle betraktas såsom en trosnorm. I bekräftelsen på det estländska ridderskapets privilegier af 1570 nämnes den däremot icke, utan gifves allenast ett löfte, att de svenska undersåtarne i provinsen skulle bibehållas vid »den rena läran efter de profetiska och apostoliska skrifterna»⁵. Till följd af denna sväfvande bestämmelse var den protestantiska religionens säkerhet verkligen på ett mindre tillfredsställande sätt tryggad, och att detta innebar vådor, skulle snart visa sig. Konung Johan lät nämligen biskop Agricola 1583 utfästa sig till liturgiens efterlefnad⁶. Men som biskopen redan ¹⁵⁸⁶ ~~följande år~~ afled, torde han icke hunnit göra något försök att infria förbindelsen.

Huru härmed än må vara, bör ridderskapet likväl af de religiösa tvisterna i Sverige under Johans tid hafva förstått, att äfven en svensk konung kunde sätta Estlands lutherska tro i fara, och ännu tydligare måste detta hafva blifvit, sedan den katolske Sigismund bestigit sin faders tron. Att man nu beslutit skaffa sig bättre skydd mot påfviska stämplingar, än man förut egt, framgår däraf, att Sigismund i sin konfirmation af den estländska adelns privilegier 1594 utlofvar att bibehålla provinsens innevånare vid deras religion *efter den Augsburgiska bekännelsen*, »såsom den i vår faders tid varit öflig och i bruk hos dem»⁷. Förmodligen har det uttryckliga erkännandet af

den Augsburgiska bekännelsen såsom rättesnöre för läran blifvit konungen aftvunget af de ombud från ridderskapet, hvilka infunnit sig i Sverige för att bevista Johan III:s begrafning och Sigismunds kröning. Klart är, att den sistnämnde icke kunde afslå sändebudens fordran, då han samtidigt såg sig nödgad att bekräfta Uppsala mötes beslut⁸.

På detta sätt erhöll den Augsburgiska bekännelsen sin officiella sanktion såsom läronorm. Hvad de öfriga bekännelse-skrifterna i konkordieboken angår, vunno äfven de, ehuru långsammare, symboliskt anseende i landet. Vi veta, att biskop Jhering lät prästerna vid ordinationen med ed förbinda sig att lära i enlighet med hela konkordieboken,⁹ och på samma sätt hafva väl också hans efterträdare förfarit. Af betydelse är också, att i den af Krusenstjerna under drottning Kristinas styrelse utförda omarbetningen af landträtten inskärpes, att innevånarne skulle förblifva vid Guds ord, Augsburgiska bekännelsen, Luthers katekes och konkordieformeln¹⁰. Ehuru nämnda lagbok begagnades vid rättsskipningen, var den likväl icke stadfastad af regeringen, och först år 1663 föreskref denna, påverkad af de synkretistiska stridigheterna, att undersåtarne och framför allt de, som tillhörde lärostandet, skulle hålla sig icke allenast till »primitivæ ecclesie symbola» och den oförändrade Augsburgiska bekännelsen, utan ock till dess försvar, Schmalkaldiska artiklarne, Luthers båda katekeser och konkordieformeln. Att stadgan äfven skulle gälla Estland, kan icke betviflas, så mycket mindre som synkretistiska rörelsen hade yppat sig likasåväl där som i Sverige. Trots religionsplakatet af 1663 talas emellertid i fullmakterna för de båda biskoparne Pfeiff och Helwig ej om andra symbola än de trenne uråldriga och »den på Uppsala möte gillade Augsburgiska bekännelsen»,¹¹ men slutligen blef det genom Karl XI:s kyrkolag fastslaget, att alla de i religionsplakatet uppräknade

bekännelseskriterierna skulle vara bindande för kyrkoläran i alla delar af den svenska monarkien.

Äfven på mångahanda andra sätt än genom konkordiebokens påbjudande till efterlefnad ådagalade den svenska regeringen sin nitälskan för renlärighetens bevarande i Estland. Åtminstone en god del af de i Sverige gällande religionsstadgarne tyckas hafva blifvit tillämpade äfven i den underlydande provinsen. Mot främmande trosbekännare visades ej mycken tolerans, utom mot de grekiska katolikerna, och med ängslighet vakade man öfver, att icke några misshagliga åsikter skulle insmyga sig i landet. Ej nog med att styrelsen sökte öfvervaka den offentliga lärareverksamheten, utan äfven på den enskilda hade den sin uppmärksamhet fäst. Så förordnade t. ex. regeringen 1666, att biskopen och prostarne skulle vid visitationerna göra sig underrättade om deras lära och lefverne, hvilka innehade platser på herrgårdarne såsom informatorer¹², och sedermera påbjöd Karl XI, att ingen studerande skulle på landet få anställas i nämnda egenskap utan att förut hafva undergått examen inför kyrklig myndighet¹³.

Trots alla försiktighetsmått kunde det likväl icke förhindras, att meningar, som afveko från den härskande religiösa åskådningen, gång efter annan insmögo sig och vållade oro. Detta är lätt förklarligt till följd af den lifliga beröringen med Tyskland, hvarest protester mot ortodoxismen allt emellanåt höjdes och stundom vunno en ansenlig tillslutning. Bland dylika från Tyskland inträngande meningar vilja vi särskildt framhålla synkretismen och pietismen.

Calixti åsikter synas hafva blifvit spridda i provinsen genom studenter från Helmstadt. Under de år, då Andreas Virgin innehade biskopsämbetet (1658—1664), erhöilo många studerande från just detta universitet förmånliga platser såsom lärare i förnäma familjer¹⁴, och torde man häraf kunna sluta, att åsikterna vunnit insteg bland adeln. Bland prästerna var

förhållandet detsamma. Ja, vid synoden 1661 skola synkretisterna till och med haft öfverhanden¹⁵. Såsom deras förnämste kämpe utpekades den tyske pastorn vid domkyrkan i Reval J. H. Oldekop, en utan tvifvel duglig, men också o synnerligen härsklysten och grälsjuk människa, som ådragit sig mångas fiendskap. Oldekop har visserligen yttrat, att han o aldrig deltagit i de Calixtinska kontroverserna, men han väckte misstankar hos de ortodoxa, genom sin lära de peccatis actualibus infantium. I motsats till de ortodoxa teologernas mening, att ouppsåtliga verksynder kunde finnas öfven hos de små barnen, påstod nämligen Oldekop enligt hans motståndares o framställning, att för en verksynd fordrades såväl fri vilja som föregående öfverläggning (deliberatum consilium), hvadan sådana synder ej kunde finnas hos de små barnen. Han inskränkte sålunda verksyndens begrepp mera än de ortodoxa, ja, mera än Calixtus själf. I öfverensstämmelse med denna sin åsikt höll han före, att barnen genom dopet blott undfinge förlåtelse för arfsynden, medan äldre personer däremot genom detsamma äfven befriades från verksynd. Från sin ståndpunkt förkastade han därför de i den då brukade dopbönen förekommande orden »was er selbst dazu gethan hat», hvilka enligt de renläriges uttalanden syftade på ouppsåtliga synder, ej på uppsåtliga¹⁶.

På grund af denna lära blef Oldekop anklagad för att o vara en anhängare till Calixtus. Superintendenten i Revals stad Gabriel Elvering (1658—1670), som af ifver mot synkretismen under 3 års tid hållit förklaringar öfver den Augsburgiska bekännelsen, begärde hos Revals myndigheter, att borgerskapet måtte afhållas från domkyrkan för att ej besmittas af Calixti villfarelser¹⁷. Härtill inskränkte han sig dock icke. År 1662 författade han mot den kätterske dompastorn en efter guvernören Bengt Horns utsago mycket »hård skrift», hvori han tog äran af den andre och bland annat »med vidlyftigt dedu-

cerande» sökte göra honom misstänkt för Calixtinska irrläror¹⁸. Biskop Virgin ålade den anfallne att rentvå sig från denna beskyllning¹⁹ och fann äfven för godt att i ett cirkulär år 1662 varna de estländsla prästerna för Calixti meningar. Visserligen nämnde han icke Oldekåp i skrifvelsen, men denne ansåg likväl åtgärden riktad mot sig och vållad af stadssuperintendentens råd. Han trodde sig vara föremål för en personlig förföljelse, hvilken afsåg att drifva honom ur landet²⁰. Han var dock icke den man, som godvilligt gaf vika. Väl lämnade han Elverings skrifvelse obesvarad i 10 månader, men därpå afgaf han ett svaromål, hvars make i grofhet och afskyvärdhet den lutherska kyrkan aldrig skädat, om man får tro de revalska prästerna, och till råga på allt sände han sitt opus till superintendenten själfva Trefaldighetssöndagen 1663, »en dag, då kristenheten betraktar treenighetsundret med ödmjukt sinne och behjärtar sin plikt att såsom kristna vara eniga i tron, eniga i kärleken och eniga i försonlighet»²¹. Detta förfarande uppretade stadssuperintendenten och Revals prästerskap på det högsta. Den förre hopsatte ett nytt aktstycke mot Oldekåp, kalladt *Primum specimen dogmatis Calixtini a mag. J. H. Oldekap defensi detectum et refutatam*, i hvilket hans präster instämde, och hvilket sökte framhålla Oldekåps meningar såsom stridande mot den Heliga Skrift, apologien och konkordieformeln. Med detta arbete infann sig Elvering hos guvernören Bengt Horn och bad honom tillstå Oldekåps detsamma, men guvernören vägrade och föreställde superintendenten, hvilket dåligt exempel de stridande gafve det öfriga prästerskapet. Förgäfves sökte han emellertid bilägga denna »prästräta», hvilken han ansåg egentligen bero på den gamla afundsjukan mellan prästerna på domen och i Revals stad²².

Helt annorlunda än guvernören uppförde sig biskop Virgin. Medan den förre sökte nedtysta grälet och ålade kämparne tystnad vid K. Maj:ts högsta onåd, äggade den senare

till strid. Han mottog Elverings skrivelse, sände densamma till Oldekap och befalldes denne att svara. Det hjälpte ej en gång, att Oldekap undskyllde sig med, att sådant var honom å konungens vägnar förbjudet. Den envise biskopen tillställde honom skriften ännu en gång, uttryckligen tillsägendes honom att den besvara, så vida han icke ville hållas misstänkt för de mot honom riktade beskyllningarna²³. Han afgaf äfven ett betänkande om Oldekaps lära, som utföll i öfverensstämmelse med superintendentens. Guvernören var synnerligen missbelåten med hans hållning och rapporterade för regeringen, att han mera befordrade dessa tråtor än afstyrde dem. I följd häraf kunde man icke använda hans auktoritet för att bringa de oroliga sinnena till lugn.

Detta måste regeringen själf göra, till hvilken både guvernören och biskopen inberättade tvisten i augusti 1663. Styrelsen, som ytterst ogärna såg några religiösa strider uppkomma inom Sveriges gränser, och som denna tid oroades af Joh. Matthiæ's och Terseri uppträdande, gaf sin vilja tillkänna i åtskilliga bref d. 18 sept. 1663. Biskopen befalldes tillsäga Oldekap, att han icke fick inlåta sig i några religiösa dispyter. Om han eller Elvering skrefve eller lärde något, som strede mot »vår religion, den Augsburgiska bekännelsen eller hvad i våra kyrkor vore vedertaget bruk», ville regeringen därom underrättas, och skulle då strängt beifra deras handlingssätt. Samtidigt tillsades borgmästare och råd i Reval att tysta stads-superintendenten. Lydde ej denne, hotades han med K. Maj:ts högsta onåd och straff²⁴. På detta sätt åvägabragtes stillhet. Revals präster ursäktade sitt uppträdande därmed, att deras nit för den rena läran nödgat dem till opposition mot Oldekap, hvarjämte biskop Virgin uppmanat dem att gripa till pennan²⁵. Någon förföljelse mot Oldekap kom icke i fråga, utan utnämndes han tvärtom år 1665 till superintendent på Ösel. På ett oförtydligt sätt ådagalade regeringen härigenom, att den icke

0 ansåg honom såsom en irrlärare. Oldekop skildes emellertid genom denna befordran från Estland, hvarest några synkretistiska stridigheter ej omförmälas efter 1663.

Äfven af pietismen blef Estland före skillsmässan från Sverige berördt, dock, så vidt vi kunnat se, långt mindre än Livland. Några spår af riktningen hafva vi icke upptäckt före 1693, då en pietist uppgafs lefva i Hapsal²⁶. Särskilda åtgärder mot de förmenta villfarelsernas utspridande vidtogos först med anledning af Karl XII:s beryktade skrifvelse d. 7 juli 1706. Den dåvarande biskopen Lang var så strängt ortodox, att han förklarade, det man »absque omni conditione» kunde svära på de symboliska böckernas sanning²⁷, och skulle säkerligen icke tvekat att på det strängaste tillämpa nyssnämnda förordning, om anledning därtill hade gifvits. Från sådana sorgliga rättgångar som den mot professor Folcker i Pernau blef emellertid Estland förskonadt. En och annan studerande uppväckte väl biskopens och konsistoriets miss-tankar genom att uppehålla sig vid illa anskrifna akademier i Tyskland, men blott med en enda har undersökning hållits rörande pietistiska åsikter. Denne ende var den unge teologen Henrik Gutsleff, som redan 1707 hade ådragit sig stiftsstyrelsens stora ovilja genom att begifva sig till Tyskland med den nyss afslutade estniska öfversättningen af Nya Testamentet i akt och mening att af konungen utverka tillåtelse och medel till arbetets tryckande i utlandet²⁸. Under sin vistelse därstädes uppehöll han sig länge i Halle, hvilket ökade hans ogunst, och först 1709 synes han hafva återvändt till sin hemort. Han blef då först nekad rättighet att förkunna Guds ord, men efter en tid upphäfdes nämnda förbud trots innehållet i det kungliga ediktet af 1706²⁹. Genom en predikan, i hvilken han skall hafva framställt en icke fullt luthersk mening om rättfärdiggörelsen, blef han likväl ånyo föremål för miss-tankar och förekallades till förhör i konsistoriet d. 27 april

1710. Vid detta tillfälle anmärkte pastorn i St Olai församling i Reval, Blanckenhagen, att han förnekat ordspråket: ju längre man lefver, ju längre syndar man. Härpå genmålte Gutsleff, att ordspråket vore fördärfligt, ty det gjorde människan säker, så att hon icke bekymrade sig om bättring. Det vore henne möjligt att synda mindre, ju längre hon lefde, ja, att under sitt lif bringa det därhän, att hon blefve utan synd. Härför åberopades Johannes' första bref kap. 3 vers 9. Vid framhållande af arfsyndens och de finare verksyndernas betydelse modifierade han likväl sitt yttrande därhän, att han med gaf, det arfsynden förblefve, men påstod, att den troende gjorde ingen synd, d. v. s. ingen fördömlig synd. Måhända var hans mening riktigare än hans uttryck. Konsistorium uppsköt sin resolution, tills han yttrat sig öfver några tesar, hvilka skulle honom tillställas. Den 15 juni 1710 hölls med honom ånyo å samma ställe en teologisk diskussion. Man sade honom då, att man trodde honom hysa följande föreställningar: 1) att han själf nått en sådan fullkomlighet, att han ej kunde synda; 2) att en pånyttfödd människa kunde göra fullkomligt goda verk, och 3) att prästerna i Estland predikade en tom tro utan eftertryck. Härpå svarade Gutsleff, att han visst icke ville försvara de båda första satserna och att han icke kunde döma, om prästerna predikade med eller utan välsignelse. Han släpptes då med en förmaning att uttrycka sig tydligt i sina föredrag och att icke söka sin uppbyggelse i Speners och med honom liktänkande mäns arbeten, utan i andra författares skrifter³⁰. Kort härefter föll Estland fullständigt i ryssarnes händer, och därmed börjar ett nytt skede i provinsens utveckling. Detta gäller äfven om de kyrkliga förhållandena. Efter skilsmässan från det ortodoxa Sverige begynte pietismen och sedan herrnhutismen att mäktigt gripa kring sig.

G. O. F. Westling.

Anmärkningar.

Förkortningarnas betydelse: R.reg. = Riksregistraturet i riksarkivet i Stockholm; Liv. = Livonicasamlingen i riksarkivet; R.St.A. = Revels stadsarkiv; R.R.A. = Ridderskapets arkiv i Reval; R.K.A. = Konsistoriets arkiv i Reval.

¹ Erik XIV till Klas Kristersson (Horn) d. 30 aug. 1561, Schirren, Archiv VIII, s. 77.

² Rüssan, Livl. Chronik, s. 208 och 209.

³ Erik XIV:s konfirm. d. 2 aug. 1561. Att Augsburgiska bekännelsen skulle tillförsäkrats estländarne, såsom uppgifves bland andra af Dalton i Verfassungsgeschichte der evang. lutherischen Kirche in Russland 1, s. 76, är oriktigt.

⁴ Johan III:s förordnande d. 13 aug. 1569. Pastoren Personalien 1529—1600, R. St. A.

⁵ Johan III:s priv. d. 9 okt. 1570. Hupel, Neue Nord. Misc. XI och XII, s. 363 ff.

⁶ Min afh. Kyrkolagen och Kyrkolagsarbeten i Estland etc., s. 7.

⁷ Sigismunds konfirm. af d. estl. adelns priv. d. 10 april 1594. Ewers, Ritter- und Landrechte, s. 87 ff.

⁸ Under de estländska sändebudens vistelse i Stockholm framlade några präster för dem Uppsala mötes beslut, anmodande dem att underskrifva det samma. Detta vägrade de dock, emedan deras instruktion ej innehöll något därom, men lofvade de att alltid förblifva vid den Augsburgiska bekännelsen. Samson, Utdrag ur protokoll och akter 1562—1651., s. 35, R.R.A.

⁹ Flere prästeder i Elabarat. och vocat. 1641—1656. R.K.A. Stadsprästerna i Reval uppgifva i en skrifvelse d. 5 aug. 1663, att de besvurit konkordieformeln. Liv. 348.

¹⁰ Ewers, anf. arb., s. 467.

¹¹ Fullmakter d. 15 febr. 1665 och d. 14 mars 1677. R.reg.

¹² Res. d. 24 juli 1666. R.reg.

¹³ Förkl. öfver kyrkolagen d. 30 nov. 1692. Liv. 350.

¹⁴ I ett bref d. 3 juni 1662 berättas det, att ej mindre än 10 studenter anländt från Helmstadt, och att några af dessa redan erhållit konditioner, Kons. konc. 1662—1663. R.K.A.

¹⁵ Knüpfer, Beitrag zur Gesch. d. Estn. Prediger-Synodus, s. 13.

¹⁶ Primum specimen dogmatis Calixtini a J. H. Oldekap pertinaciter et infeliciter defensi detectum et refutatum nomine Rev. ministerii Revalensis. Liv. 348.

¹⁷ Oldekap t. guv. B. Horn. d. 2 sept. 1662. Liv. 348.

¹⁸ B. Horn t. reg. d. 12 aug. 1663. Liv. 137.

¹⁹ Virgin t. Oldekap d. 7 okt. 1662. Kons. konc. 1662—1663, R. K. A.

²⁰ Oldekap t. B. Horn d. 2 sept. 1662. Liv. 348.

²¹ Virgin t. K. Maj:t d. 7 aug. 1663; Elveringius t. Virgin d. 10 aug. 1663. Liv. 348.

²² B. Horn t. reg. d. 12 aug. 1663. Liv. 137.

²³ B. Horn t. K. Maj:t d. 24 okt. 1663. Liv. 137.

²⁴ Skr. t. Virgin och t. borgm. och råd i Reval d. 18 sept. 1663.

R.reg.

²⁵ Sup. och präster i Reval i nov. 1663 t. K. Maj:t Liv. 348.

²⁶ Kons. prot. d. 18 jan. 1693. R.K.A.

²⁷ Kons. prot. d. 31 juli 1707. R.K.A.

²⁸ Se min afh. om Förarbetena till den svenska öfversättningen af N. Testamentet 1715, s. 37.

²⁹ Kons. prot. d. 8 sept. 1709. R.K.A. Äfven andra studenter, som vistats i Halle, fingo venia congruandi.

³⁰ Kons. prot. d. 27 april och d. 18 juni 1716. R.K.A.

